

O‘QUVCHILARDA SOG‘LOM TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Yusupova Gulnoza Raxmonbek qizi

Yangi asr universiteti, Toshkent

Hozirgi kunga kelib, ta‘lim-tarbiya jarayonida e‘tibor qaratilayotgan eng muhim masalalardan biri – bu o‘quvchilarda sog‘lom fikrlashni, tafakkur mustaqilligini, aqlning tanqidiyligini darsda va darsdan tashqari vaqtlarda keng jamoatchilik fikriga suyangan holda rivojlantirishdan iboratdir. Bizga ma‘lumki, o‘quvchi tafakkurining rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar quyidagilar hisoblanadi: oila, ota-ona munosabatlari, oiladagi sog‘lom tarbiya va sog‘lom muhit, ta‘lim muassasalari, ta‘lim-tarbiya jarayoni, tengdoshlar jamoasi.

Oila murakkab ijtimoiy guruh bo‘lib, g‘oyaviy va psixologik munosabatlarning uzviy birlashuvi natijasida vujudga keladi. Oila jamiyatning boshlang‘ich ijtimoiy bo‘g‘inidir. U o‘zida oila a‘zolarining ehtiyojlari, qiziqishlari, mayllari, tarbiyasi va boshqa ijtimoiy faoliyatturlarini aks ettiradi. Ota-onalarning bola shaxsiga ilmiy dunyoqarash asoslari, ma‘naviy-axloqiy, nafosat, mehnat va boshqa ijtimoiy omillarni shakllantirish maqsadida tizimli ta‘sir ko‘rsatish jarayoniga oilaviy tarbiya deyiladi.

Umumta‘lim maktabi o‘quvchilari tafakkurining rivojlanishida darsdan va sinfdan tashqari mustaqil mashg‘ulotlar, mutolaa qilish muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan har xil to‘garaklarda qatnashish o‘quvchi bilimni chuqurlashtirib, bilim doirasini kengaytiradi. Agarda to‘garaklar shaxsiy tashabbus asosida hukm sursa, yigit va qizlar ularga qatnashsalar, ijodiy izlanish zaminiga qurilsa, u holda ko‘zlangan natijaga erishiladi. Gumanitar va tabiiy fanlar bo‘yicha tuziladigan to‘garaklar, olimpiadalar, konkurslar, ta‘lim amaliyotida yaxshi samara bermoqda. To‘garaklarning ta‘siri ostida o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish, aqlning tanqidiyligi, nutq madaniyati va texnikasi, notiqlik san‘ati o‘sadi. Shuningdek, o‘qish va o‘qitish jarayonida fikr yuritish operatsiyasini adallashtiruvchi omilkor usullardan oqilona foydalanish yuqori samaraga erishtiradi.

Inson hayotini fikrsiz, fikrlashsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Olimlar inson tafakkurining shakllanishida ijtimoiy muhit ta‘sirining mohiyatini ochib beradilar: «fikrlashni jamiyatga bog‘liq hodisadir deyish mumkin». Tasavvur qiling: sizda biror muammo yoki masala yuzasidan fikr bor, ya‘ni mustaqil yoki tanqidiy fikringiz bor, bu fikr sizga juda ma‘qul va uni siz mantiqan asoslangan deb hisoblaysiz. Agar shunday ishonch, hattoki e‘tiqod bo‘lsa, siz albatta, kimlar bilandir uni o‘rtoqlashish ehtiyojini sezayotganligingizni anglaysiz. Agar uning «pishib yetilganiga» biroz bo‘lsa ham ikkilansangiz, bu fikrni birovga aytmay qo‘ya qolish yoki juda yaqin kishingizga bildirishga harakat qilasiz. Demak, paydo bo‘lgan yangi fikr odamni

boshqalar bilan muloqotda bo'lish, ular bilan o'rtoqlashishga undaydi. Ayni shu jihati tafakkurning ijtimoiyligidan darak beradi.

Quyida mazkur yondashuvlarni ochib beruvchi tadqiqotchi olimlarning ilmiy xulosalarini va fikrlarini keltirib o'tamiz.

Venger sotsiologi M.Komloshi fikricha bolalarning tarbiyasi va o'qishga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir qiluvchi oila muhiti (vaziyat, sharoit)ni quyidagi guruhlariga bo'ladi:

- ota-onalarning jamoatchilik faoliyati;
- oila a'zolari davrasidagi munosabatlar;
- ota-onalarning tarbiyaviy-pedagogik faoliyati;
- oilada bolalarning faoliyati.

K.P.Megrelidzening ta'kidlashicha, insondagi biror bir ruhiy hodisa ijtimoiy omilni hisobga olmasdan turib to'g'ri tushuntirilishi mumkin emas. Bu narsa birinchi navbatda inson tafakkuriga bog'liqdir. Tafakkurni ijtimoiy hayotning boshqa ko'rinishlarisiz o'rganish mumkin emas. Inson tafakkurining usullari nerv sistemasida ham, miyada ham emas, balki bir davrda mana shunday idrok etishga, o'ylashga, ishlashga, boshqa bir davrda esa nerv faoliyatini boshqacha ishlashga yo'llaydigan ijtimoiy sharoitdadir.

Insonlarning fikrlari va qarashlari individual tartibda emas, ijtimoiy munosabatlar tufayli sodir bo'ladi, bu haqda Megrelidze shunday yozadi: «Inson tafakkuri tabiiy va biologik qonunlar bo'yicha emas, balki ijtimoiy-tarixiy qonuniyatlar yo'lida harakatlanadi. Insonning fikrlash usuli avvalo ijtimoiy hodisadir. Alohida individning fikri ijtimoiyyetilgan fikrlarning xususiy ko'rinishidir. Har bir alohida shaxs ijtimoiy tushunchalar va tasavvurlar yordamida fikrlaydi.

Fikrlar va g'oya erkin individual ijodning mahsuli emas, balki individning o'zi kabi jamiyat va ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. Shuning uchun inson tafakkur, tafakkur bosqichlari, inson tafakkurining shakllari va usullari haqidagi jumboqning yechimini mantiqiy izlanishlardan, an'anaviy psixologiyadan emas, balki avvalo bu g'oyalarning ijtimoiy kelib chiqishidan izlash kerak. U yoki bu individ jamiyatda yetilgan ijtimoiy g'oyalarning «tasodifiy» ifodalovchisi bo'lib qoladi».

Amerikalik pedagog-psixolog Dj.Dyui tafakkurning ijtimoiy psixologik mohiyatini fikr tarbiyasi muammosiga bog'lab o'rgangan olimlardan biri. Uning fikricha: «tajriba va bilimlar fikr manbai hisoblanadi. Agar shaxs muammo bilan qisman tanish bo'lsa, u muammoni hal qilish uchun fikrlashi mumkin. Agar shaxs oldida muammo tursa-yu, bunday sharoitni o'z ichiga olgan tajriba bo'lmasa shaxs fikrlamaydi» [Dj.Dyui., M. 1998. – 41].

Muallifning ta'kidlashicha, hayratlanish har qanday fanning onasidir. Shuning uchun o'qituvchining vazifasi – o'quvchida hayron qolish uchunini so'ndirmaslik,

qiziquvchanlik alangasini o't oldirish hamda atrofda bo'layotgan narsa va hodisalarga mushoda orqali yondashishni tarbiyalashdan iboratdir.

Djon Dyui tafakkurning rivojlanishini inson taraqqiyotining genezisi bilan bog'lab, barcha omillari orasida bolaning tashqi ijtimoiy muhitga intilish odatini muhimdir deb hisoblagan. Bola dastlab hayotiy va ijtimoiy bilimlarni oilada o'zlashtiradi. Mazkur muhitdagi shaxslararo munosabatlar va tarbiyaning to'g'ri tashkil etilganligi bolada tabiatan doimo o'zi atrofdegilar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga bo'lgan moyilligi oshishini ta'kidlaydi. U o'zining «Biz qanday o'ylaymiz?», «Logika», «Ta'lim tamoyillari va amaliyotiga kirish», «Jamiyat va uning muammolari» kabi qator asarlarida pedagogika va psixologiya fani har bir masalada jamiyatning ijtimoiy omillarta'sirida rivojlanishi qonuniyatlarini yoritishga yordam berishini ifodalagan.

Xususan, uning tafakkur va fikrlashga oid fikrlari o'ziga xos bo'lib, «tafakkur» kategoriyasidan ko'ra, «fikrlash», «mulohaza yuritish» degan tushunchani ishlatishni afzal ko'radi. U bu bilan «mavjud tajribani anglash va yangi qarorlar, fikrlarning mujassamlshuvi» jarayonini tushunadi. Fikrlovchi ong ishlashi uchun, olimning fikricha, uni doimo mashq qildirishi, yangi odatlar bilan boyitib borishi kerak, deydi.

K.Rodgers (1996) tadqiqotlarida ham o'smirlarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun uni qo'llab-quvvatlash, imkoniyat yaratish lozimligini ko'rishimiz mumkin. O'z vaqtida bildirilgan fikr, g'oya insonda ichki xotirjamlikni va o'z-o'zidan qoniqishni keltirib chiqaradi, deydi olim.

V.Karimova o'zining qator maqola va risolalarida, shaxsning jamiyatdagi mavqei va undagi yuksak insoniy fazilatlarining fikrlash jarayonidagi mustaqil mavqeiga bog'liqligiga, shuningdek mazkur jarayaonda oila, ta'lim-tarbiya jarayoni masalalariga jamoatchilik diqqatini qaratib, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarini bajarish jarayonidagi ta'lim islohotlarida eng avvalo o'quvchilar va o'quvchilarning mustaqil fikrlashlari uchun shart-sharoitlar yaratish va bunda eng avvalo o'quv faoliyati kechadigan ijtimoiy psixologik muhitning yetakchi rolini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan «o'zini anglagan, bilgan, hayotda o'z o'rnini his qila olgan odamnigina miyasiga fikr keladi, tafakkur qiladi va qolaversa, u bu fikrlarini o'zgalarga izhor qilib yetkazishi ham mumkin bo'ladi». «Qanday fikrlash» muammosiga e'tibor qaratgan muallif, aslida fikrni ilk yoshlikdan tarbiyalash lozimligini ta'kidlaydi va uning mezonlariga e'tibor beradi. «Agar bolada yoshligidanoq har bir narsa hodisaning o'ziga xos tomonlarini ko'ra olish, ijodiy yondashuv bo'lsa, demak, uning tafakkuri ijodiy, egiluvchan, moslashuvchan bo'lib, aynan shularda mustaqil tarzda mulohaza yuritish kuzatiladi. Ijodkorlar tund va konservativ fikrlardan farqli, yana turli ziddiyatlar, ongda o'rnamshib qolgan eskicha qarashlarni inkor qilish kerak bo'lsa, undaylar bilan talashib-tortishishga moyil bo'ladilar» [Karimova V.M.,1999., 32].

Demak, mustaqil va sog'lom tafakkur uchun «muhit kerak, bu muhit albatta bolaga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tobelikni chegaralovchi ijtimoiy psixologik muhitni auditoriyada shakllantirish uchun o'qituvchi munozara metodlaridan keng foydalanishi lozim».

O'quvchi yigit va qizlar tafakkurining mustaqillik darajasini vujudga kelishida o'qituvchi shaxsining roli juda katta. Birinchidan, o'qituvchi o'quvchilarda o'rganilayotgan qonuniyat va xossalar to'g'riligi haqida ishonch tuyg'usini hosil qiladi, o'tilayotgan mavzular mazmuni bo'yicha qanoatlanish hissini vujudga keltiradi, voqelikni isbot qilishga, bildirilgan mulohazalarni dalillashga o'rgatib boradi. Shuning bilan birga, sanab o'tilgan jarayonlarni amalga oshirish uchun, qo'yilgan muammoni hal etish uchun qulay usul va metodlardan foydalanish yo'l – yo'riqlari bilan qurollantirib boradi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilarni tanishayotgan narsa va hodisalar bo'yicha original, yangicha fikr yuritishga, har bir holatga ijodiy yondashishga o'rgatadi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun u ularni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtiradi va foydalanish yo'llarini tushuntiradi. Uchinchidan, o'qituvchi o'quvchilar tomonidan qo'llanaverib, eskirgan, arxaik-eskirgan terminga aylangan so'z va iboralardan kamroq foydalanishga, shablondan-bir xillikdan hamisha qochishga o'rgatadi, ularni ijodiy izlanishlari sari etaklaydi. To'rtinchidan, o'qituvchi o'quvchilar oldiga bilimlarni amaliyotda tadbiiq qilish vazifasini muammo tariqasida qo'yadi. Beshinchidan, o'qituvchi o'quvchi yigit va qizlarning individual (shaxsiy) xususiyatlarini hisobga olgan holda mavjud aqliy imkoniyatlarini o'qishga, ijodga safarbar qilishga intiladi. Oltinchidan, o'qituvchi yuqori sinf o'quvchilari diqqatiga muammoli vaziyatni, jumboqni va topshiriqni havola qiladi va qo'yilgan masalalarni echish va hal qilish bosqichlari bilan atroflicha tanishtiradi, shuningdek har qanday qiyinchiliklarni engib o'tishga ularni da'vat etadi. Ettinchidan, o'qituvchi o'quvchilarning his – tuyg'usi va irodaviy xususiyatlarini yanada mustahkamlash uchun yaqqol yo'l – yo'riq ko'rsatadi, maxsus psixologik ko'rsatmalar (ustanovka) beradi, qiyinchiliklarni engish va ularning oldini olish vositalari bilan o'rtoqlashadi.

E.Z.Usmonova tafakkurning eng muhim tavsifi – bu tafakkur va nutqning eng yqin hamda o'zaro bog'liqligidir, deb ko'rsatib o'tadi. Muallifning fikricha: «u yoki bu fikr qanchalik o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq va yaxshi ifodalanadi. Aksincha, qandaydir bir fikrning so'zlar yordamida shakllanishi tushunarli bo'lib boradi. Agar biz o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishni xohlasak, unda o'quvchilar nutqini rivojlantirishimiz, ularni o'z nuqtai-nazarini himoyalashga o'rgatishimiz, ularni asoslab bera olishlikka, boshqacha nuqtai-nazarlarni eshita bilishga, tortishuvlarga o'rgatishimiz kerak» [Usmonova E.Z., 1990. – 4].

O'quvchilarda sog'lom tafakkurni shakllantirishda pedagogik-psixologik tadbirlar va jarayonlar majmui haqida so'z ketganda, avvalo sog'lom tafakkurning ham psixologik, ham falsafiy, ham pedagogik kategoriya ekanligini nazarda tutish zarur. Chunki, sog'lom tafakkur ularning barchasini o'z mazmunida mujassam etadi. Agar sog'lom tafakkurning faqat pedagogik-psixologik jihatlariga e'tibor qaratsak, sog'lom tafakkur shakllanishida bir necha o'ziga xos bosqich va jarayonlar amalga oshishi ayon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Dyui Dj. Psixologicheskaya i pedagogichkaya mishleniya. – M.: Sovershenstvo. 1998. B.41.
2. Karimova V.M. Fikr tarbiyasi va mustaqil fikrlash. – Ma'rifat, 1999.
3. Usmonova E.Z. O'quvchilarda mustaqil tafakkurni qanday qilib rivojlantirish mumkin. – T.: O'zbekiston, 1990. – B. 4.